

Оповідання про Саву Чалого (З циклу "Романтика")

I

— Пий! — гукнув нетерпляче Сава. Наблизив червоне своє обличчя до Онисимового. Дивився йому в вічі. Тяжко, з присвистом дихав. — Пий! — вимагав Сава од Онисима. — До дна пий!

I коли той випив і поставив спорожненого кухлика знов на стіл, Сава, що стежив за кожним його рухом, зідхнув з полегшенням і якимось невизначено, ніби не до Онисима, а в порожній простір звертаючись, сказав:

— Ну, ось бач, а ти...

I обірвав, не доказав до кінця.

Хто зна, що в Сави було на думці?.. Може, й нічого. Просто п'яний.

Обидва вони були добре напідпитку. Багато за ранній час погуляли разом, але ще ніколи не було випито стільки, як цього вечора. Пили спочатку горілку, потім мед, тоді сливовицю, і ще щось пито, а тепер оце знов перейшли на горілку. Мед бо не п'янив, сливовиця, хоч і міцна, та надто солодка, а горілка пекла, опалювала, пронизувала, розпалювала мозок, затьмарювала свідомість, поглинала почуття.

Усе вже давно втратило звичайні свої межі. Те, що діялося, діялося поза простором, у якомусь іншому світі, де все було необов'язкове. Але ніщо від того не стало легким. У сьогоднішній п'ятиці була якась приголомшеність, якась немов захована думка щось, що гнітило їх обох, що зводило, як судома.

Онисим нарікав на горілку.

— Щось мені сьогодні горілка, — оддер шматок сухої тарані, пожував, — якась гірка! Чи вона оце з жовчем, чи що?.. Га?.. Ти щось кажеш?

Але Савко не казав нічого. Він лише знов тягнувся до штофа й, розпліскуючи горілку, переливаючи через край, лив в Онисимів кухлик.

— Може, воно вже й годі на сьогодні, Савку? — спробував боронитися той, обережно одсовуючи кухлика вбік і намагаючись одібрати штофа з Савчиних рук.

— Пий! — крикнув той і люто рвонув до себе пляшку. — Пий! — повторив він і вилаявся.

І тоді якось особливо спокійно, немов мрійливо зауважив:

— ... Бо сьогодні тобі востаннє пити!

Немов роздумливо додав:

— Сьогодні тобі каюк буде!

Слова ці, що родились з замисленої відсутности, зловісною пересторогою звисли в густому гарячому чаді маленької низької хати, сповненому запахів горілки, тютюну, цибулі, свіжого хліба, каганцевого лою, людського розпареного тіла, важких, дьогтем мазаних чобіт, задубілого від куряви далеких шляхів, кінським потом і людською кров'ю просяклого одягу.

Та Онисим не зважив на сказане. Хіба ж він не знав Савка? Ще й як добре знав!.. Підпивши, любив пожартувати. Любив жорстокі, густо

посолені жарти, жарти, подібні на погрози, що від них тхнуло вбивством. Що більше пив Савко, то більше ставав причепливий, в'їдливий, прикрий.

Ото й тепер!.. Такого встругнув! Йому, Онисимові, каюк буде!.. Ну й скаже!..

Онисим аж руками сплеснув, одкинувся на спинку лави й почав сміятися. Сміявся до гикавки. Сльози виступили на очах і текли по щоках.

Онисим був реготливий. Що більше п'янів, то більше сміявся. Весь світ розчинявся тоді для нього в нестримних поривах сміху.

І вголос приятелеві, жартом відповідаючи на жарт, зі сміхом сказав:

— Мо воно так, а мо й не так!.. Мо, не мені сьогодні, а тобі завтра каюк буде!

Сміявся далі, вибухав реготом, колихався заколисаний хмелем і сміхом, немов на хвилі потоку гойдаючись. Сльози текли йому по червоних, од випитої горілки розжевлених щоках.

І разом осікся. Похолов. Хіба ж можна було не то що казати, ба навіть на думці згадувати про таке?.. Замість лестити, згоджуватись, підозру Савчину притамовувати, він її тепер розбуркав.

Зробив зусилля вирватися з цупких обіймів п'яного хмелю. Схопився обома руками за важку дошку стола, щоб втриматися, щоб не хитатись. Щоб не стрибало йому в очах.

Примружив одне око, напружено вдивлявся другим. Тоді з туману виплило, постало перед ним суворе, кругле, важке, немов з чавуну вилите обличчя Савка. Що, всім своїм тулубом навалившись на стіл, схилився до Онисима й пожадливо зазірав йому в вічі.

І тоді вони стрілися очима: два похмурі, одчайдушні вовчі погляди. В обох сповнений нудьги й безнадії зір затравленого звіря, якому нема де податися і який ладен пожерти кожного іншого, щоб тільки врятувати себе.

І в цю останню хвилину був зір: хитруватий, боязкий, обережний у Онисима й невблаганний, лютий, страшний у Сави.

— Кажеш, завтра мені каюк буде? — сипло дихаючи, перепитав Сава.

Провів долонею по спітнілому чолю, п'ятерицею вп'явся у змокріле сплутане волосся голови. Дивився в чадний простір хати очима, що не бачили, як людина, що надто багато перед тим пила й що не може відразу збагнути, де вона й про що йдеться, бо думка раз-у-раз уривається, рветься на шматки, провалюється в темряву.

Тяжко, ліктями, ліг на стіл:

— Ні! — скрикнув, немов в останньому одчаї, немов відштовхуючи від себе погрозу загибелі. — Не буде! Не буде!..

Передихнув.

Ковтаючи пожадливо повітря, казав:

— Не мені, ні, не мені, а тобі каюк буде! І ото зараз тобі каюк буде!.. Покличу зараз хлопців, і вони порубають тебе, як пса смердючого, порубають!

— Чи, може, — ощерив уїдливою посмішкою губи, — чи, може, ти не хочеш вмирати порубаний? Гаразд, хай буде так, як ти хочеш!.. Поступлюсь!..

Знущався Савко, бавився, тішився перед тим, як розчавити.

— Зроблю тобі ласку. Накажу тебе застромити!

Холодний піт виступив на чолі в Онисима. У смертельній нудзі стиснулося серце.

Неслухняними пальцями він довго шукав кресала в глибоких кишенях своїх широких і пишних штанів, пошитих з червоного оксамиту, здертого з вітара Немирівського костюлу. Нарешті, знайшов, викресав огню і повільно, дуже повільно розсмоктував люльку.

Міркував.

Це все було щось більше, ніж звичайний жарт. Щось інше, ніж просто базікання п'яної людини. Скидалося, ніби Савко щось знає, ніби до нього дійшла таки звістка, хтось його встиг попередити. Але хто, але як?

Губився в припущеннях. Заспокоював себе, що цього аж ніяк не могло статися. Усе це чисті дурниці. Просто, Савко, як і завжди, сп'яну казиться.

А Сава, шаліючи, вдарив кулаком по столу.

— Пий!

Пихнувши з люльки тютюновим димом, вигідно розсівшись на лаві, Онисим не то зневажливо, не то задерикувато спитав:

— Поминки по мені, живому, справляєш?

— Еге ж, поминки! — спокійно й суворо ствердив той.

— Слухай, Саво! — примирливо почав Онисим. — Слухай, що я тобі скажу...

— Слухаю! Чекаю! Цілий вечір того жду. Цілий вечір усе сподіваюся від тебе почути, — як ти скажеш мені про твої намови з панами, як ти з паном Бартошевським домовлявся мене ляхам видати. Думав — признаєшся, спокутуєш.

Німіли слова на устах, немов неказані.

Не повертаючи голови, скося подивився Онисим на джур, що нерухомо, як кам'яні, застигли коло дверей. Скільки їх там, джур: один, два чи більше?.. Чи це, може, в нього лише в очах двоїться?.. Комір сорочки, як петля шибениці, душив йому шию. Спробував розв'язати стрічку, дівчиною перед вечерею зав'язану, але пальці не гнулися, плуталися, і він, рвонувши, роздер сорочку.

Роздер!.. А шкода!.. Шкода було цієї нової гарної, дівчиною-любною вишитої сорочки. Шкода було дівчини-любки, бо гарна й весела була. Та не про дівчат-любок треба було в цю, може, останню мить думати. Тремтів, як у лихоманці. Адже ж не було сумніву. Савко знав, усе достоту знав; навіть про цього пана Бартошевського звідкись чув, на ім'я знав.

Намагався Онисим удати себе спокійним. Спитувався боронитись. Ще хитрував.

— Я? Та, щоб я?.. І хто тобі таке сказав?.. Чи не з ворогів наших хто звів на мене такого наклепа, щоб нас з тобою розсварити, розбрат та нелад між нами, братами, ватажками-отаманами, посіяти? А ти вже й повірив!.. Ну, що ж, і лукаві ті пани-ляшки!..

Хитав Онисим головою. Пальцями, що підстрибували, ляснув себе по колінах.

А Сава:

— Питаєш, хто?.. Кажеш, пани. Ні, не пани, а люди! Люди сказали!.. Думав, не скажуть? Думав, нема людей? Самі пани, думав, полишилися і ти з ними?.. Ех!..

І Сава гидко вилаявся, усе презирство своє в цю брудну, в найбруднішу цю лайку вкладаючи.

І пошепки глухо продовжував:

— Чи ж не був ти я, а я ти? Чи ж не були ми обидва як браття?.. Чи ж не з тобою разом підняли ми повстання на Поділля? Замки панські палили, костели руйнували, панів-ляхів шаблями рубали, на дубах вішали, на палі садовили, на вогні живими смажили?.. А тепер, коли нас за груди взяли, за горло схопили, пальцями душать, коліном придавили, коли нам немає де й податись, уже ти наостанку продаєш мене? Панам продаєш? Врятувати себе гадаєш?..

І Сава випростався на весь свій зріст. Рукою потягнув за скатертину, і все, що на столі було, з брязкотом і дзвоном покотилося по долівці.

І став Сава, полковник, перед Онисимом, перед братом своїм названим, другом своїм найліпшим, заступником своїм вірним, отаманом над гайдамаками. Стояв міцний, як дуб, твердий і непохитний.

Тверезий, як ніколи, гнівно Сава казав:

— Чи ж не пішов ти з людьми і зі мною проти панів, а тепер з панами-ляхами ти йдеш проти мене й людей? Візьміть його, хлопці, — гукнув Сава на джур, — виведіть його за клуню, на дрібні шматки його порубайте й тіло його собакам викиньте, щоб воно, гидке, й землі святої християнської не поганило.

І, коли джури повернулися до хати, щоб полковникові доповісти про виконаного наказу, вони побачили, що люлька Онисимова, в шалі потрощена, лежала на долівці коло порогу, а Сава сидів за столом, голову на лікті поклавши, і на їх слова не поворухнувся.

Може, спав, зморений тривогою й утомою останніх днів, утечею, безсонням і гульнею. А може, й не спав, а так сидів, не ворушачись, сповнений одчаю й болю, і не було в світі такої міри, щоб вичерпати його журбу, щоб виміряти безодню його страждань, де гіркість поразки повстання гайдамацького пов'язалася з гіркістю втрати любого друга.

А на ранок, як тільки розвиднюватись почало, вийшов з хати і сказав до козаків, щоб коні сідали, бо несила втриматись далі на рідному Поділлі, а треба тікати світ за очі якнайборзій, байраками й ярами, без шляхів, по зірках і сонцю.

І хай кожен візьме в хустину грудку землі святої своєї, бо не знати, не знати, чи доведеться ще колись рідну землю побачити.

А подадуться вони тепер на Туреччину, до Молдавії, в Бендери, до гетьмана Пилипа Орлика, а той уже скаже, що тра далі робити.

II

Усе тут списане діялося року Божого 1734 в Молдавії, в місті Бендерах.

Одинадцять років перед тим прожив Пилип Орлик у Салоніках. Великою мукою було для нього це підневільне сидіння на чужині далеко від батьківщини. Але, коли року 1733 почалася війна за польську спадщину, в ньому спалахнула сподіванка. Росія й Австрія підтримували кандидатуру Фрідріха-Авґуста, сина Авґуста Дужого, курфюрста саксонського; Франція, Туреччина, Крим, Польща одстоювали

кандидатуру Станіслава Лещинського, тестя короля французького, що завжди був вірний його, Орликів, друг і протектор.

Війна одкривала для Орлика можливість, вступивши в зносини з Січовим військом, стати на чолі Січі і тоді, спираючись на запорожців, як рівновладний чинник, втрутитись у війну.

Але тільки на початку 1734 року Орлик одержав од турецького уряду дозвіл покинути Салоніки й переїхати до Молдавії, в Бендери або Кавшани.

Нарешті він мав нагоду вирватися!.. Сповнений надій, боячись спізнитися, втратити щасливу мить, він спішив назустріч фортуні... їхав нетерплячий, рвучкий, у нервовій напрузі, не даючи нікому перепочити.

У ці вирішальні дні, коли заграви пожеж багрили обрії Європи, Орлик волів бути якнайближче до України. Він гнав коня, й вітер гірських проваль розвіював поли його черкеської бурки. Він був певен, що лише простір, лише гори, ліси й ріки, лише відстань відокремлюють його від здійснення десятиліттями плеканих мрій про визволення.

Після втечі й блукань приходив поворот. Шлях, який досі вів його у вигнання, все далі й далі від України на немилий йому південь, тепер обертався шляхом на вітчизну. Кожна ріка, яку він переїздив, здавалась йому Рубіконом.

Хльостав коня. Підганяв валку. Страждав, сердився, вибухав задля кожного прогаяного дня. Іноді йому хотілося кинути все, всі вози, все майно і пуститися вперед самому з кількома лише джурами.

До Бендер він в'їхав з якимсь дивним почуттям радості, страху, чекання, неусталеної непевности. Проїжджаючи вуличками, пізнавав дома, церкви, сади, що були ті самі й разом з тим інші. Року 1709 він жив тут разом з Мазепою й Карлом, після поразки, сповнений безнадії й

одчаю. Тоді, 25 років тому, Бендери були для нього початком вигнання, чи не стануть вони тепер входом у райдужну радість визволення?

На майдані він зійшов з коня, в куряві, в бруді, став на коліна перед церквою й, земні кладучи поклони, довго молився. Благав Бога, щоб з нещастя розквітла обіцянка щастя. Підвівся, поцілував двері церкви, перехристився на схід і з просвітленим обличчям сказав:

— Нині одпускаєши раба твого!

Ще квітла на обличчі радість, ще здавалося, що шлях закінчено й прийшла година здійснень, як уже з перших слів він дізнався, що спізнився: січове військо признало або, може, ось-ось, ще сьогодні, має признати царську зверхність.

Це був тяжкий удар, який приголомшив Орлика. Йому урвався подих. Він кинувся рятувати становище, послав гінців до Олешок з листами, бажаючи запорожців не робити цього кроку. Та зворотні звістки ствердили, що перед кількома днями запорожці подалися з Олешок нагору під руку цариці Ганни Іванівни.

Запорізьке військо, на яке він покладав усі свої сподіванки, перейшло на бік Росії.

Орлик кляв татар і турків, які не дали йому змоги своєчасно порозумітися з запорізьким військом і затримали його в Салоніках до останнього моменту, коли вже все було пізно.

Ґрунт вислизнув йому з-під ніг. Блакитні кола неслися в безпросторому просторі. Згустки конденсованої енергії вибухали в порожнечі. Кружляла безмежність.

Усе було змарновано. Усі складені ним меморіали, усі писані ним листи, усі створені ним такі величні й пишні концепції, усі теорії, думки,

слова, зусилля — усе це було тепер ні до чого. Усі його плани лягали порохом на пустельних вуличках Бендер.

Бендери оберталися брудною дірою, глухим закутком, ще більшою порожнечою, ніж блискуча самота південного моря, що так багато літ нудила його в Салоніках. І хто був він? Мандрівник, вигнанець, людина без вітчизни, без власної хати, видана на кожну примху турецького паші, кожного канцелярського писця, бо кожному дай бакшиш, кожного купи, якщо хочеш не те, що діяти, а бодай просто дихати й жити.

Людина пристрасної, чуттєвої вдачі, експансивний, жвавий, усім зацікавлений, що не любив самоти, непосидючий, нетерпеливий, жадібний на нові враження, з різкими переходами від найбільшого оптимізму до найглибшого відчаю, Орлик упав у цілковиту душевну депресію. Меланхолія опанувала його. Почував себе безпорадним, як ніколи.

Як ніколи!

Події розгорталися поза ним. Доля Польщі розв'язувалася без того, щоб його думка й його слово могли щось важити.

Безхмарне було небо Салонік. Білі хмари тягалися по небу в пустельних степових Бендерах. Але ні небо Греччини, ані небо Молдавії не було небом України.

...Перші звістки прийшли восени дуже темні, розпливчасті й невиразні. Говорили, що якийсь отаман — новий Хміль — веде в Бендери з Поділля до Орлика величезне військо. Сьогодні одні називали п'ять тисяч. Завтра інші пошепки згадували про десять тисяч козаків, з тим, що післязавтра третій вагався між згадкою про двадцять або тридцять тисяч добірного козацького війська.

— Ім'я? — тупнув нетерпляче ногою Орлик.

Але ніхто не міг назвати йому ім'я. Жадного ймення не було, були лише чутки, химерні, неперевірені, безпідставні, як і все, що стосувалося до гайдамак. Орлик насумрився.

За деякий короткий час чутки стали виразніші. Виринуло ім'я, хоч воно й не могло нічого сказати: Сава Чалий! Селянський, рустикальний ватажок. Ім'я одне з тисячі, що народжуються сьогодні й завтра зникають без сліду в темній безвісті безладних повстань села.

І коли одного дня перші вістові з'явилися повідомити, що Сава Чалий спинився з військом у кількох переходах од Бендер, серце Орликові стиснулося і тоді піднеслося. Гаманець червінців витяг гетьман з кишені й винагородив вісника. Маршалкові наказав приготувати бучну зустріч.

Бубнили в бубни, сурмили в сурми, били в літаври. Стріляли з гаківниць і мушкетів. По церквах дзвонили дзвони. Прапори плюскотіли в повітрі. Майорили старовинні козацькі прапори.

Пишним килимом, простеленим до самого низу, Сава, скочивши з коня, зійшов на ґанок.

Гетьман вийшов йому назустріч. З ласкавою посмішкою обняв його, як друга; розгортаючи вуса, тричі почоломкався; провів до покоїв, дорогими обдарував подарунками.

На урочистому бенкеті щедро частував з руки власної. Пригощав Саву, припрошував пити й їсти. До кожної чарки приказував барвисто й розлого.

Докладно розпитував про гайдамацькі повстання на Поділлі. Обурювався зі здирств ляських, з наруги панської над вірою благочестивою, людською, висловлював співчуття горю селянському. Дивувався з подвигів козацьких. Славив героїзм, розсудливість і відвагу Савину.

Наприкінці бенкету од гетьманського частування почав у Сави — на що вже дужий був Савко пити! — язик заплітатися.

— Щира людина — вельможний пан гетьман, — хвалився по бенкеті, додому вертаючи Сава. — І розумний, крізь землю бачить, через стіни чує, крізь замкнені двері пройде. Голова!.. Сто голів у себе на плечах має!..

Вісімсот козаків, яких привів з собою Савко до Бендер, варті були й бенкету, і коштовних подарунків, і ласки щирої, і на ґанкові килима простеленого, і мушкетної стрілянини, і всіляких похвал, що їх так щедро, не шкодуючи, розсипав Орлик перед цим гайдамацьким, рустикальним ватажком, який на прийняття гетьманове мав зухвальство з'явитись у важких чоботях, за простим селянським звичаєм дьогтем насмарованих.

Та з того часу, як запорозьке військо, кинувши Олешки, з Туреччини подалося нагору під царицину руку і Орлик лишився без всякої військової сили, доводилося не зважати багато на що: і на чоботи, і на терпкий сморід дьогтю, і на волосся, олією мащене, і на гучні вигуки, і на п'яні настирливі обійми, і на обридливе ненастанне чоломкання, на всі ці п'яні вияви рустикальної, сарматської поваги, що межувала зі знуцанням.

Та все це були дурні, не варті уваги дрібниці супроти восьмисот козаків, приведених Савою до Бендер.

Несподівана поява Сави з козацьким військом в Бендерах оберталася для Орлика щасливим козирем, випадково вирваним у примхливої фортуни. Тепер він знов мав нагоду збільшити ставку, міг піднести обсяг своєї політичної гри, якій він віддавався з тією блискучою й химерною пристрасстю, з якою інші люблять жінок, владу, Бога або книжки.

Хто зна, може, в тій газардовій грі, яка зав'язувалася в Європі довкола польської спадщини, може, йому й пощастить, нарешті, зірвати зненацька банк!!

Війна завжди була для нього політикою. Запах пороху завжди для нього змішувався з запахом чорнила. Дія була теорією. Теорія — проектом дії. Він був політик з фантазією, яка заводила його іноді до химер.

Був він одночасно непосидючий і нетерпеливий і разом з тим працюючий і пильний. Жадібний на нові враження, поривчастий і однак акуратний і кропіткий. Не любив самоти, мав потребу в повірниках, перед якими бажав полегшити своє серце, і в замкненості своєї робочої кімнати провадив дні за працею. Людина великого розмаху і тим часом скрупульозно педантичний. Роки вигнання призвичаїли його мріяти, але мрії свої він укладав в майстерно збудовані, суворо логічні системи думок.

І тепер, коли в Бендерах так несподівано з'явився Сава Чалий, Орлик жадібно вхопився цієї нової людини, яка щойно прийшла з краю.

Чекаючи взяти участь у подіях, нудьгуючи в своєму очікуванні, Орлик уже малював собі майбутнє. Він уже креслив перед собою плани запровадити гайдамацтво як рівноправний чинник у діючу систему політичних сил Речі Посполитої. Він уже уявляв собі, як через Саву з Бендер він керуватиме гайдамацтвом у краї й Польща відчує крицеву міць його владної руки. Треба було внести лад у нелад, ясність думки в темний нерозум сваволі, приборкати гайдамацтво, стихію заступити логікою.

З безшабашного розбишаки, з селянського ватажка, з гайдамаки гетьман Пилип Орлик вирішив зробити полетику, куртизана, геометра.

А Савко, осівши в Бендерах, занудьгував. Гірко тужив на чужині за рідним селом. Нудився. Пропадав од вимушеного безділля. Змарнів. Ні на що звівся.

Жити було скрутно. І все було не по ньому. Усе було не до вподоби. Нарікав, гримав люто, ходив зіритований. Скаржився, що тут навіть хліба по людському спекти не вміють, ні огірків засолити як слід — з кропом, горіховим та дубовим листям, як то у людей робиться. Зідхав по запашних подільських паляницях. З лютим криком скидав зі столу миску з остогидлою отією мамалигою.

Замість міцної горілки, що пече, доводилося пити тутешнє вино, яке ні до чого було. Так, аби лише слави, що пито.

Що ж до дівчат або молодиць, то на них і не дивився. Тьфукати він хотів на тутешніх дівчат, сухих і чорних, як циганки.

Не спав ночами. Накинувши на плечі жупана, виходив уночі надвір. Стояв, спершись плечем об одвірок. Вдивлявся в темряву. Слухав, як теплий вогкий вітер дме з моря, свистить між голим гіллям чорних дерев.

Вітри з моря приносили відлигу, тумани, лихоманку й чиряки, що на них хворіли козаки. (...Чи воно од води, чи що?..) А Савко мріяв про справжню зиму, яка буває там, на Поділлі, про білий рипучий сніг, про кріпкий мороз, що бере на ніч, про дерева в сяйві пухкого інею.

Казав, що втекти, потайки вернути хоче, на Поділля. Отак-о переодягнутися старцем, прикинутися сліпцем і ходити з лірою од села до села!.. Звивав заковувати очі, щоб самі білки було видно. Так і просиджував цілі дні на ослоні, нікуди з хати не виходячи, з закованими очима. Або псальми співав про Олексія, чоловіка Божого. Наказав і ліру купити для себе, щоб грати навчитись на ній.

Старцем, сліпцем, псом смердячим краще бути на вітчизні, як полковникувати на чужині.

А то починав збиратися на Афон, в ченці, стригтися, в затвор схимницький піти, гріхи свої незлічені, кров людську пролиту одмолювати.

Та знав, що нема виходу. Лаяв себе за ці безглузді думки свої. Страждав од безсилля.

Жив лише споминами про минулі повстання. Згадував про сутички й бої з ляхами, про руїну, лихі напади на панські замки, про спалені містечка, про заграви пожеж, що освітлювали зворотний шлях до лісів гайдамакам.

При думці про пана Бартошевського скреготав зубами. Яюсь дивно привиджувався Савкові порубаний за клунею Онисим.

Траплялося, заснувши, раптом схоплювався з ліжка, хапався за пістолі й, вискочивши з хати надвір, гукав: "До бою! До бою!". Не раз глухою ніччю цілі Бендери полошив на ґвалт.

Душа Савкова знесилена була й знемагала. Вар'ював Савко, охоплений розпукою.

І не було вже в ньому люті, а лише гіркість і сум, темне відчуття невисловленої порожнечі.

* * *

Савко горів незгашеною жагою боротьби й помсти. Згорав од нездійсненности бажань.

— Скажи, батьку, лише одне слово скажи! — з бурхливим запалом звертався Сава до Орлика. — І завтра ж вирушу з козаками на Поділля. Завтра ж усе Поділля спалахне загравами повстань, увесь посполитий

люд, усе козацтво, на мій заклик, з твоїм ім'ям, ясновельможний пане гетьмане, повстануть рятувати віру святу нашу православну!

Та Орлик, натомість, казав стримуватись. Навчав розчленовувати свої бажання, підпорядковувати окреме цілому, часткове — універсальному. Не діяти з імпульсу.

— Так! — зауважував Орлик у відповідь Савкові. — Ти вже одного разу зробив це: зняв повстання. Як вершник на чорному коні, сіючи бурю й смерть, ти пронісся над староством, нищив, палив, руйнував, убивав. Ніс з собою нищення й згубу. Ти діяв супроти ляхів, як щирий оборонець віри нашої благочестивої, як відважний герой, гідний подиву!..

— Але ж, пане полковнику, — казав Орлик прямо далі, поклавши руку на плече Савкові, — ти збагнути маєш, що світ цей просторовий не починається з цариною твого села й не кінчиться з нею. Доля батьків твоїх і віри нашої святої не вирішується в Польщі самим-но гайдамацьким повстанням кількох сіл.

* * *

Пізня була осінь. Безнастанні лили дощі. Чорноземля розмокла, й Бендери серед безкраїх піль здавалися островом на морі, одрізаним од цілого світу.

Після того, як Туреччина, а за нею й Крим не наважилися взяти участь у війні за польську корону й можливість безпосереднього чину знов одпала для Орлика, у нього було тепер багато часу.

Годинами простоював Орлик коло вікна, дивлячись у ніщо, у присмерки дня, на дощ, на низьке захмарене небо, на бульбочки, що підстрибували на воді калюж, на болото, що росло, затоплювало двір, заливало вулицю, майдан, Бендери, довкілля, світ, його душу.

Безділля гнітило Орлика. Нетерплячий, він засуджений був чекати. Непосидючий, він нікуди не міг податися з самотньої глухоти будинкових покоїв. Він любив товариство і не мав жадного. У вимушеному спокої йому не лишалося нічого, як вести щоденник, писати листи, складати меморіали, мріяти, міряти, абстрагувати, творити теорії, розмовляти з Савою Чалим.

Пишався старий гетьман Пилип Орлик зі сина свого Григора, генерала військ Його Маєстатности Короля французького, що при королівському дворі в Парижі, разом з іншими куртизанами, щодня буває присутній при леве короля Людовікуса XV, і вже не раз із відповідальними дорученнями, як персональний представник Його Величности, побував і в Царгороді, і в Стокгольмі.

З Сави Чалого, з цього гайдамацького ватажка, з неотесаного селяха, з дейнеки, з гевала, він теж хотів зробити куртизана й дипломата.

Навчав. Не шкодував часу. Часу було досить. Раз-у-раз повторював те саме.

Казав, замість чобіт, черевики взувати. Суворо заборонив смарувати їх дьогтем. Наказував, замість мастити волосся олією з лампадки перед іконами, одягати на голову пудровану, в кучерях, з чужого волосся зроблену перуку. Соромив, якщо Савко приходив до нього неголений. Вимагав од нього, щоб не лише в неділю, до служби Божої йшовши, але й щодня голився.

Пріла голова під перукою. Почував себе в ній Савко ніяково, немов у хаті в шапці сидів. Вузький комір тиснув на шию. Нога в легкому черевикові здавалася немов босою. А голитися щодня зовсім не можна було витерпіти. Насилу одпросився у Орлика голитися через день.

Орлик прищеплював Савкові розуміння універсального.

Не чинність кількох роздрібнених і відокремлених сіл, а гайдамацтво як цілість, як сукупна політична сила. Не село й містечко, а спільнота. Україна, як окрема ланка в європейській системі рівноваги сил. Світ як універс, як гармонія зрівноважених сил.

Світ, як його бачив Орлик, одкривався йому в абстракції числа, міри й ваги, в схрещенні прямих, у взаємодії сил, у схемах геометричних фігур, в літерних означеннях креслеників, в формулах фізики, в обов'язковості математичних аксіом.

Усе це тяжко входило Савкові в голову. Власне, не входило. Він майже не сприймав сенсу Орликових слів. Він слухав Орлика, власні свої думки переслідуючи.

— Ворога рубати треба! — казав він. — Знищити, в попіл стерти, з землею зрівняти. Замки, костьоли, міста!

Це було просто й ясно!..

— Ти мислиш рустикально, по-селянськи, — відповідав йому на те Орлик, — ми ж повинні мислити універсально!

В універсі Орлик бачив машину.

— Машина, — казав він, — є образ, копія, модель всесвіту!.. Зведи, — навчав Орлик Савка, — зір свій з часткового на ціле. Пізнай у цілому універсі дію одної й тієї сили, завжди тотожної собі, що її політики й філософи, геометри й фізики називають силою тяжіння.

Політика була для нього фізикою. Тим розділом фізики, який становить науку про тяжіння й зветься механікою. Закони суспільства він розглядав як фізикальні закони механічної рівноваги.

Орлик говорив, не питаючи, чи розуміє його співрозмовник, чи ні. Його розмови з Савою були швидше монологи людини, яка бажає висловитись, утворити для себе в цілковитій внутрішній самоті ілюзію розмови вдвох.

По одній з учт, щедро политій шампанею, до якої почав звикати й знаходити в ній смак і Савко, гетьман узяв його під руку й підвів до дзигарів, що стояли в кутку покою. Показуючи їх, гетьман сказав:

— Сія рідка й коштовна річ, яку й при дворах королів і імператорів ти не часто потрапиш бачити, є дорогоцінний подарунок мого покровителя й друга, державного секретаря шведського Гелкена!.. Понад 30 років, ціле майже життя своє, працював в Амстердамі над ними один хитроумний мистець і механік на ім'я Віллєм ван дер Веер!.. Не лише години, хвилини й секунди показують дзигарі ці, але й дні тижня, перебіг місяців, зміну років Божих, фази місяця, рух небесних світил!.. Сказати б годилось так: сія часова машина в малому образі відтворює увесь часовий рух цілого великого світу!

Коли ж Савко, приглянувшись, упевнився, часова машина ця далеко краще за нього знала, яке число було того дня і який день тижня, і чи повень, чи квадра місяця мала прийти, і рахувала вона точніше й досконаліше за людину, жадних не робила в лічбі своїй помилок, не було меж його здивованню.

— То є чудо! — в захваті вигукнув він.

— Правдиво кажеш, пане полковнику, що чудо, — зауважив Орлик, — але чудо відмінне од інших, зі Святого Письма тобі знаних, теологічних чудес, бо то є механічне чудо.

І він одсунув дзигарі вбік, одкрив задню стіну й показав Савкові часову машину зсередини. Там не було нічого, окрім коліщаток. Відблисками лискованого металу мерехтіли перед очима Сави коліщатка, великі й малі, більші й менші, і зовсім дрібні. І всі вони рухалися. Одні

швидше, інші повільніше, одні крутилися в один бік, інші в протилежний, але жадне з них не рухалося само по собі, а у взаємодії з іншими, чіпляючись зубцями, одне за одне.

— Так, — зауважив Орлик стоячи перед дзиґарями, — є і в великому світі. Подібно до того, як у дзиґарях цих усі коліщатка й стрілки приводяться в рух силою тяжіння, вагою гир, так і в цілому великому світі вся машина, земна й небесна, рухається за законами тягару.

І тоді, злегка обнявши Савка, Орлик посадовив його поруч себе на вкриту килимом лаву, коло якої на малому, чорного дерева, столикові, прикрашеному перламутром і арабесками різьби, вже пашіла, за турецьким звичаєм, у невеличких порцелянових філіжанках, міцна кава.

— Пригощайся! — запросив гетьман і, сьорбаючи з філіжанки гарячу рідину, сказав. — Сам падишах не їв смачнішої халви й кращого рахатлукуму. І ти можеш повірити мені, мій друже, коли я кажу тобі це, бо в роки, коли мені довелося жити в Салоніках, я мав нагоду не раз смакувати ці солодощі на прийняттях у падишаха.

Орлик поставив порожню філіжанку на столик і, розглядаючи свої вузькі й тонкі пальці в перстнях, пальці людини, що ціле життя своє провела, віддаючись письмовій канцелярській праці, сказав:

— Ми живемо в час великих зламів і багатьох несподіванок. Хто може сказати, як виглядатиме світ завтра? Як вгадати, до чого призведе війна між Росією й Туреччиною, якщо вона спалахне ще сьогодні? Хто буде польським королем: Лещинський чи Фрідріх Август, чи, може, постане якась інша досі не передбачена комбінація?.. Лише досвідчений у математичній лічбі геометр, користуючись циркулем і трикутником, спроможеться обчислити напрямок руху дійових сил у паралелограмі сил.

Орлик креслив рукою в повітрі геометричну схему уявного паралелограма. Рухи майстра, жести владаря, накази диктатора!.. На

тонких пальцях випещеної руки виблискувало тяжке каміння перстенів: сапфіри, діаманти, рубіни, подібні на краплі застиглої крові.

Політика переставала бути привілеєм полководців. Її суперечності розв'язувано не на полі битв, а в лабораторіях конструкторів машин. Саме цю ідею політики як умоглядности й механізму обстоював Орлик, коли сказав:

— Свого часу давній грецький філософ Архімедіус, що винайшов важіль, сказав: "Дайте мені точку опертя, і я переверну світ!". За ним давнім філософом і я скажу тобі подібне: "Дайте людині, досвідченій у законах політичної механіки, точку опертя, і вона, зваживши взаємодію сил, лише невеликим поштовхом руки переверне світ!".

У кімнаті панувало мовчання. Лише дзиґарі повільно тікали, розчленовуючи тишу часу на дрібні відтинки. Завжди тотожний, завжди незмінно повторений, двотактний приголомшений згук: тік-так, тік-так!

І тоді, уриваючи тишу, в мовчанні кімнати раптом постав м'який сріблястий дзвін. Дзвін линув, згучав, зростав, наповнював простір, гармонійно танув і знов поставав, речитативом розмежовуючи окремі відтинки ударів. Дзиґарі вибивали північ.

Гетьман підвівся. За ним підвівся й Савко, високий і громіздкий для цього малого в килимах покою. Тиснувши руку, Орлик сказав:

— Давні греки любили символи. Вони твердили, що Хронос-Час був батьком Зевса-Буття. Чи не слід це було б сказати так, що над усім панує час, що з надрів часу народжується буття. Буття є час, і час є буття, і те й те, — буття й час, — однаково є рух.

Савко гірко зідхнув:

— Коли ж би то я знав латину!

* * *

Ні, він не знав латини! Він ніколи не студіював ні геометрії, ані фізики. Жадного не мав уявлення про Невтона, Гуґо Ґроція або Пуффендорфія!

Та до шампані він звик досить швидко, і нога в легкому черевикові вже не здавалася йому тепер босою. Він перестав мастити собі волосся олією з лампадки. Носив на голові пишну перуку. Не обтирав масних пальців після їжі об поли кафтана. Комірець не муляв шиї. Призвичаївся ґалантно вклонятись, тримаючи капелюха під ліктем лівої руки. Замість важкої козацької шаблі, йдучи до гетьмана, чіпляв лялькову шпагу. Урочиста пишність білих мереживних манжет уже не завдавала йому турбот.

Замість сидіти цілі дні з закованими очима на лаві й співати жебрацьких псалм або думати про Афон і схиму, він з фанатичною упертістю неофіта твердив напам'ять латинські вокабули, що їх він сприймав, як несподіване й радісне відкриття нового для нього світу.

Якщо приходив до Орлика і той був зайнятий у невідкладних державних справах, і Савка провадили до внутрішніх покоїв з проханням заждати, поки ясновельможний пан гетьман звільняється, Савко спинявся або перед глобусом, що показував міру просторового світу, або — найчастіше — перед дзиґарями, що відтворювали часову міру всесвіту.

Стояв. Жував вуса. Не міг згодитися. Ні, не міг!.. Усе пручалося всередині в ньому, змагалось, протестувало. Хіба ж могла машина лічити, рахувати, мислити, як людина? Краще за людину? Хіба годилося, щоб машина була замість людини, заступала людину?..

Обурювався з усього того!.. Гадав, що хтось малий, потайки схований, сидить усередині цієї часової машини й реґулює коліщатка й стрілки.

Одсовував дзиґарі, одкривав задню стінку машини, дивився. Але всередині не було нічого й не було місця, щоб хтось і найменший, карло якийсь, міг у ній сховатися. Не було в дзиґарях нічого, окрім коліщаток, валків, зубців, гир. Нічого, окрім розміреного, заздалегідь розрахованого, співпідпорядкованого руху коліщаток.

У них на Поділлі на селі про старого діда Якима розповідали, що він якось, коли ще молодий був, заблуdivся в лісі і вийшов до глибокого яру за лісом, зазирнув туди з кручі, а там велика — ой та ж і велика!.. купа місяців лежала... Усі місяці аж до створення світу Божого до того провалля поскидувані були.

А за цією машиною виходило немовби так, що зовсім жадної купи поскидуваних місяців ані в лісі коло їхнього села, ані деінде коло іншого якогось села не було. Нічого з того не було, як люди на селі оповідали. Не було нічого по-простому, по-людському, нічого сільського. Рустикального, як ото пан Орлик своєю латиною каже.

Був лише простір, вага й рух. Міра, число й фігура. Стрілки, що кожна з них на своєму штифтикові крутилася, показуючи рух планет і фази місяця. Машина, що лічила час.

Машина нищила людське, хлопське, сільське — рустикальне! — в Савкові. Самого Савка нищила.

І в Савка здійсмалася ненависть до машини. Ненависть хлопа, ненависть людини. Розчавити машину, щоб аж брязнуло!.. Стискував судорожно кулака, але руки не зводив. Корився, примушував себе коритись. Машина репрезентувала універс, а він що?.. Був він безсилий супроти неї, супроти універсу, збудованого як машина.

Боліло все це Савкові! Гірко, ой же ж і гірко було геометром, полетикою бути.

— Усе дивишся? — питав гетьман, входячи до хати.

— Усе дивлюсь! — відповідав похмуро. — Та...

Махнув рукою.

— Що та?

— Та все воно якось не по-людському, як не у людей!

Орлик байдуже знизав плечима.

— Механіка не знає людського. Вона не знає доброго й злого, ворога й друга. Затям це собі якнайкраще, якщо хочеш стати полетикою.

Почувши таке од гетьмана, що нема для полетики ні ворога, ні друга, не витримав Сава.

— А коронний гетьман Потоцький, цей лях, цей бахур, цей бузувір? — в одчаї вигукнув Савко. — Чи ж і він не ворог?

І ще спокійніше, ще лагідніше відповів Орлик:

— А хто й що є ворог?.. Щоб дзиґарі рухалися, треба, щоб одна гиря тягла вниз, а друга підіймалася вгору! Полетика, досвідчений у геометрії, й ворога, сиріч протидіючу силу, спроможеться використати для створення гармонії рівноваги, досягнення своєї мети!

Ішов Савко від гетьмана. Ішов сповнений тривоги й внутрішнього неспокою. Страждав і мучився.

І знов повертався до гетьмана, і знов ішов до малого покою з дзиґарями, і знов стояв перед дзиґарями. Мерехтіло в очах від

коліщаток. У протилежні боки рухалися коліщатка, великі й малі, задля спільної гармонії цілого.

І мусили вони рухатися не за власною волею, а за примусом цілого.

Жорстоким, безжальним, нелюдським, фізикальним примусом універсу.

Рустикальний хлоп повставав проти панів-ляхів, різав, палив, нищив їх. Геометр-полетика діяв за механічним розрахунком машини.

...Понад рік пробув Сава Чалий в Бендерах у Орлика.

З власноручним листом Орликовим до коронного гетьмана Потоцького вертав Сава Чалий з Туреччини на Україну.

Тепер знов був Сава на Поділлі. І знов полковникував. І знов, як буря, пронісся над староством, нищачи, палячи, на палі садовлячи, вішаючи й рубаючи.

Та цього разу не панів-ляхів вішав, не панські замки палив, не шляхетським білим трупом шляхи стелив і ріки гатив, а гайдамак рубав і людські села, гайдамацтвом затроєні, руйнував і нищив.

Стиснувши зуби, робив своє діло полковник коронної служби Сава Чалий.

Лютий був Сава п'яний, а ще лютіший ставав він тверезий. Жорстокий, нетерплячий, владний. Насумривши брови, спиненим поглядом дивився він крізь люди. Ніби не існували для нього більше люди. Ніби були вони для нього не люди, а уявна фантасмагорія геометричних точок, рис, кіл, чисел.

Нелегко — ой же ж і нелегко! — діалося йому це: дрібним коліщатком рухатися в протилежний бік задля машинової гармонії універсу.

Було давніше: смакували паляниці, хрумкі були огірки, звабливі дівчата, пухкий був на деревах іней. Шанували його люди, вірили в нього як рятівника, душу й життя ладні були за нього віддати, вірші й канти складали про нього бурсаки-поповичі.

І все, що не робив Сава, було просте й ясне. Таке ясне й просте, як огонь, що ним спалахують солома й хмиз, підкладені під ворота панського замку, як постріл пістолі, як помах шаблі в бою з ляхом один на один, або ж зашморг шворки в петлі, що затягує горло панові. Бо ні з чим не зрівняти цю прозору й просту, довершену радість бою, цю ясність останньої смертельної небезпеки.

Тепер зникла з серця у нього ця колишня прозорість. Давніше він бився за віру батьків, тепер він мусів був битися не за віру батьків, а за рівновагу сил.

Було колись разом з людьми він бився проти панів-ляхів. Тепер його, Савка, гайдамаку, хлопа, пишними балами по замках і палацах шанували пани. Гукали йому голосно "віват!" пани й пані, коли він, у полковницькому кунтуші, поруч з гетьманом Потоцьким, з'являвся на порозі зали. Нагороджували дукатами, зброєю, кіньми. Щедро частували французькою шампанею й дідівськими старками. Не шкодували улесливих слів. Найгарніші красуні дарували йому своє кохання. Найхімерніші оповідання ходили про любовні його авантюри. Казали, немов сама пані маршалкова обдарувала його своїм коханням.

А в серці — в серці!.. — пані маршалкову ведучи до столу, неситу, пожадливу мрію плекав: раптовим ударом кулака висадити раму в вікні, щоб вітер чорний, нічний, гасячи бальні вогні, увірвався до хати, й крізь вікно гукнути на хлопців, які чатували на замковому подвір'ї на нього! Вихопити свою важку шаблюку козацьку й рубати, рубати, рубати, з тієї

гадючої пані маршалкової першої почавши, щоб аж самому захлинутися в потоках ворожої панської крові. Ненависть п'янила йому мозок.

Але натовість люб'язно посміхався. Дзвенів срібними острогами. Побрязкував ляльковою шаблею, цілував дамі руку, шепотів на вухо ніжні пестливі слова.

Здавалось йому: немов це він і не він. Ніби не він, а хтось інший за нього говорить і діє. І цей другий не людина, а машина, механізована лялька, геометрична постать з трикутників, квадратів і кубів складена, восковий фарбований автомат, у який замість серця, в спорохнілій порожнечі, як у годинникові, бляшане пласке коліщатко вставлене.

А він, справжній Савко, стежить за кожним вчинком, прислухається до кожного слова цього другого. І судить, і гудить, і головою хитає, і докірливо до цього іншого каже:

— Та хіба ж це ти, Савку?

Ні, це не він, бо його душу людську, разом з Орликовим листом, у сталевій шкатулі у коронного гетьмана Потоцького замкнено.

Лікар казав щосуботи пускати кров з жили, приписував ліки й давав пургативне, щоб очистити тілесний корпус, але це нічого не допомагало. Ворожку з села кликав, щоб та шептала. Страждав, ніколи не знав, чи то один Савко всередині його, чи то другий щось скаже чи зробить.

Перестерігав його пан гетьман Пилип Орлик проти рустикальності:

— Уся біда, усе горе наше, що ми аж надто рустикальні.

Чи не було усе те, що всередині його діялося, від тієї непереборної, неприборканої рустикальності?!

* * *

Нечутними кроками, немов відсутній, походить по м'якій килимовій доріжці в нічній павутинній тиші пан гетьман. На чорному низькому столику, що виблискує перламутром, парує турецька кава й стоять солодощі.

Давні добрі приятелі не забувають про Орлика. Вони пам'ятають про його не прикрі ні для кого примхи й слабкості старої людини. Каву й солодощі присилає йому з Царгороду Великий візир; шампаню, в супроводі власноручних листів, він одержує від Станіслава Лещинського, тестя французького короля; шведський канцлер фон Гелкен присилає йому з Півночі, зі Стокгольма, коштовні риби й добірну вудженину.

Трояндою пахне рожевий рахатлукум на столі. Воскові ґрона прозорого винограду звисають зі срібної таці. Тікають у кутку дзиґарі.

У м'яких чув'яках нечутно, як тінь, по килимовій доріжці крокує гетьман.

Вістки, які приходять з Польщі, тішать старого гетьмана. Нарешті у віковий нелад вноситься лад. Число, міра, геометричний стрій опановують хаос рустикальної стихії.

Ні, він, Орлик, не помилився в Саві. Залізною рукою Сава приборкав цих гайдамацьких ватажків, що, здіймаючи дрібні повстання, які ні до чого не призводили, лише завдавали зайвого клопоту Орликові. Досі, ведучи переговори в державних справах, він ніколи не міг бути певний, чи не вступнуть чого зненацька, цілком несподівано, зовсім по-дитячому ці химерні отамани. Сава притиснув їх.

Vir fortis et magnanimus! Муж дужий і могутній духом! — повторює вголос Орлик слова своєї реляції до фон Гелкена про Саву Чалого.

Розумний, твердий, як криця, несхибний, як адамант, не знаючи ні вагань, ані жалю, діяв полковник Сава Чалий на Поділлі. Безпосередній його, Орликів, відпоручник, чіткий і точний у виконанні всіх його, Орликових, із Бендер наказів та інструкцій. Як конструктивний чин, як політична сила входило гайдамацтво в державну систему Польщі.

Ніч безкрая, як море. Тиша глибинна, як дотик вічності. По стінах і стелі блукають пласкі безгучні тіні.

Мовчазний кефеджі, не то вірменин, не то грек, званий для гетьманових послуг Візирем, — хто зна, можливо, вишукана люб'язність з боку останнього, а можливо, цей кефеджі лише шпигун, навмисно приставлений до гетьмана, щоб стежити за всім, що діється при його дворі в Бендерах, — тінню прослизає крізь килимову запону дверей до хати, щоб спорожнену філіжанку наповнити гарячою кавою.

Орлик бере в руки філіжанку, наближає її до своїх уст і на мить, на ледве вловлювану мить спиняється. Всередині його ворухиться думка.

— Чи не підсипано до кави зілля? Чи не стоїть десь за парканом садиби, прив'язаний до дерева кінь напоготові для втечі, бо того тижня в Сералі змінено напрям зовнішньої османської політики і Порта більше не потребує його, Орлика?

Орлик пробігає поглядом по безбарвному пергаменному обличчю кефеджі. Жаден порух не відбивається на жовтавій німоті його обличчя.

Кефеджі — досвідчений шахіст, незамінний партнер гетьманів у грі в шахи. І Орлик жестом затримує його на деякий час у покої під претекстом заграти партію в шахи, — передосторога ніколи не зайва в цьому хисткому й двозначному краї.

Після кількох зіграних партій, далеко за північ, Орлик нарешті відпускає кефеджі, витирає рушником липкі од царгородських солодошів

пальці й поринає в потік перерваних думок. Він думає про Саву, про гайдамацтво й гайдамацьких ватажків, про дальші способи опанувати стихію й запровадити її в паралелограм замкнених політичних сил, у річище з замкненими шлюзами.

Орликові ясно: завдання полягає не в тому, щоб знищити гайдамацтво як силу, але силу гайдамацького свавілля перетворити в силу геометрією розчисленого політичного чину. Сава впорався з першим завданням, він стиснув гайдамака, чи стане його здійснити друге?

Орлик сідає за стіл, бере гусяче перо, розкладає перед собою великий аркуш сіро-зеленого паперу, ставить свічку з лівого від себе боку й починає листа.

На світанку довірений посланець, покликаний до внутрішнього покою, перейме з гетьманових рук листа до Сави.

Орлик пише Саві змінити ставлення до ватажків, увійти з ними в таємні зносини й переконати діяти спільно. Притиснені до стіни, вони підуть охоче на згоду, особливо якщо їм обіцяти ласку й помилування від коронного гетьмана. Усе інше він лишає на власний розсуд пана полковника, що геній полководця сполучає з високим розумом проникливого дипломата.

* * *

Сава згасив усі свічки, крім одної останньої. Слабке світло не могло змагатися з темрявою великого покою. Тремтяча пільма поглинула відстань. У невизначеному просторі простяглися присмерки. Повторене полум'я жовтою плямою мерехтіло в блискучій площині великого дзеркала.

Ритмічно тікали дзиґарі. Вимірювали рух універсу, перетворений у плин часу: підпорядковували течію часу числу. З далекої зали доносилися приглушені згуки бальної музики.

Танув час. Чадила свічка, але не було сили піднятися. Сидів, не ворушачись. Сьогодні мав до нього прийти потайки гайдамацький ватажок, відважний хлоп. Не любили його пани, як і колись Савка. А прості люди, християни, любили й вірили. Шпички заганяли людям під нігті, п'ятки підпалювали, на колесі розтягували, залізом розпеченим тіло пекли, аж м'ясо шкварчало, — сам Савко керував допитом, — але жаден, ніхто з гайдамак триклятих не видав свого отамана.

Ні, не видав!

Сьогодні цей хлоп — Гнат Голий — прийде сюди. Домовилися зустрітися сам на сам. Давно вже бажав Савко цієї зустрічі. Бажав і відтягав. Вагався. Відкладав з дня на день, з тижня на тиждень. Ніяк не наважувався. Нарешті наважився. Переказав, щоб сказали, щоб прийшов.

А може, ні?.. Може, не вистачить йому сміливості стати віч-на-віч з отим хлопом, може, не зміг перебороти в собі тривогу, страх?..

Страх?.. Хто сміє казати, що Сава когось чи чогось боїться?

Сава з усього розмаху долонею ляснув по столу.

Хай прийде хлоп!.. Він, Сава, покаже йому дзиґарі, розкаже про коліщатка, що й до чого, про універс, про машину всесвіту, про користь геометрії й полетики.

Повчатиме:

— Не село, а універс. Не рустикальна свідомість, а універсальна, машинова. Коліщатка для універсальної гармонії цілого мусять крутитися в протилежні боки!

Сидів у кріслі, прислухався, чи не почує кроків за стінами в потаємному ході. Казав достоту точно переказати все хлопві: де саме в лісі шукати входу, скільки пройти прямо, коли і в який саме бік звернути на перехресті, скільки сходити вгору по сходинках.

Плюскали хвилі музики, солодко й млосно завмирили згуки, змиваючи межі, що відокремлюють можливе й неможливе!.. Цікаво, з ким оце зараз танцює на балі пані маршалкова? Десь усередині прокидалася лють. Лють, що ця жінка може з кимсь танцювати, посміхатися до когось своїми сірими прозорими очима, слухати чийсь ласкаві слова.

Любив він її чи ненавидів? Було їх два: один любив, другий ненавидів!

Сидів Сава в півтемній глухій кімнаті, натягав і стягав рукавичку, тремтів у нервовому збудженні. Хотілося зірватися з місця, з ревом розлюченого бика увірватися до бальної зали, відштовхнути від неї, пані маршалкової, її каваліра, шаліючи, зчинити ніколи нечуваний досі бешкет. Знав: замнуть, залагодять пани, зроблять завтра вигляд, ніби нічого не сталося, і, радісними сірими очима дивлячись, сяятиме своєю вродою покірлива пані маршалкова.

Не було в нього певности. Не був він певен себе. Привиджувалося йому, що є два Савки, один, що ненавидить, другий, що любить. Один, той, рустикальний, колишній гайдамацький отаман, а другий, новий, пан полковник коронної служби.

Двоїлося. Двоїлося почуття. Двоївся він сам. Світ роздвоювався на дві частини. Тривога охоплювала його, нудьга, од якої хотілося вити, як дикому звіру. Але коли це надходило до нього, він уже не знаходив порятунку.

Хто міг би сказати йому, чи це не він іде тепер по підземному ходу з ліхтарем у пільмі, рахує кроки, згадує, в який бік йому звернути, лічить сходинки, що ведуть його вгору, натискує на камінь. Так, це він, він, гайдамацький ватажок, а той інший, полковник коронної служби — пан полковник! — сидить у кріслі і в напруженому чеканні прислуховується, чи не почує здалеку кроки, і серце йому стискається, падає, черкає крилом.

Сава хоче кричати від жаху, бо він не знає тепер, хто він, де він і що з ним.

Але він не кричить. Ні, він не кричить. Він обережно натискує на камінь, камінь піддається, безгучно повертається, одкриває прохід, і він входить до великого покою, ледве освітленого полум'ям свічки, що стоїть на столі, а біля столу в кріслі сидить пан у кунтуші, полковник коронної служби, який домовився з ним зустрітись сьогодні.

Крізь каламутну пільму, ледь-ледь розріджену світлом свічки, він робить кілька кроків у напрямку до пана. Пан полковник підводиться з крісла, і так вони стоять один проти одного. Він, Сава, гайдамацький отаман, і цей другий, пан у кунтуші.

Цей другий — такий самий, як і він, Сава: високий на зріст, широкий у плечах, вузький в талії, з шаблею на боці й пістолею за поясом. Можливо, правда, що пан — трохи грубіший за нього, Саву.

Вони стоять один проти одного, вдивляються в обличчя й мовчать. А коли той пан підводить руку, простягає йому, щоб поручкатись, Сава спочатку теж простягає йому свою руку, але в останню мить рвонув свою руку назад. Так і не поручкались вони.

Глухим голосом, звертаючись до Сави, пан сказав:

— Сідай, хлопе!

Сава присунув крісло й сів. Пан теж сів. Так вони сиділи один насупроти другого, дивно, до чого схожі: навіть шрам на черепі, що розсікав чоло аж до скроні, був у того пана такий самий, як і у Сави.

Мовчали. Сава не хотів починати першої розмови: він чекав, щоб пан перший промовив до нього. Здалека крізь мовчання стін і ночі чути було плюскіт музики. Сава знав: там, звідкіля приходила музика, була пані маршалкова. Дивно, але пан у кунтуші теж знав, що там, де музика, там пані маршалкова. Сава ненавидів пана за це, що той знав це, що пан смів також думати про неї, ненавидів себе, що думає про цю жінку, ненавидів цю жінку.

Крізь мовчання Сава пізнав, що пан теж ненавидить його, що взаємна ненависть наповнює їх обох. І тоді Сава витяг пістоль з-за пояса й поклав її перед собою на коліна. І пан в ту ж мить зробив те саме: чорною гадюкою лягла пістоля на коліна пана.

Тікали дзиґарі. В тиші було чути тяжкий з присвистом подих їх обох: гайдамацького ватажка й полковника коронної служби Сави Чалого.

Урвавши мертвотну нестерпність тиші, гайдамацький ватажок сказав Саві, полковникові:

— Оце я й прийшов до тебе, пане полковнику, як мені переказано. І тепер я хочу, Саво, щоб ти мені сказав щиро, попросту, без механіки й без полетики, по-людському сказав мені: чи ж не ти, Саво, колись пішов з людьми проти панів-ляхів, а тепер ти, Саво, з панами йдеш проти людей?

І коли Сава, полковник коронної служби, почув ці слова, відчув він гіркий, немов смак жовчу, смак цих слів: були це ті самі слова, що їх він колись промовив Онисимові, брату своєму названому, ріднішому за брата, перед тим, як наказати джурам взяти Онисима й рубати його й тіло погане собакам викинути.

І тоді немов передсмертна судома перетяла горло Савкові, здавила йому серце. Холодний піт виступив на чолі.

І Сава підвівся. За ним той другий, гайдамацький ватажок, теж підвівся.

Вони стояли один проти одного, схожі, як брати. І Сава відчув, що надто багато він випив того вечора. Не треба було так багато пити перед цією зустріччю.

Сава підніс пістоль, щоб застрелити того другого, ватажка гайдамацького. Той другий зробив це саме.

Сава побачив у себе перед очима чорний отвір пістолі. Вогняні іскри, як полум'яні птахи, пронизали мозок. Десь здалеку дійшов до нього глухий гуркіт пострілу. Чорна пільма поглинула свідомість.

* * *

Коли палацова служба вбігла на постріл до покою, полковник коронної служби, Сава Чалий — *vir fortis et magnanimus* — лежав долі з простреленим чолом на заллятому кров'ю килимі, стискуючи в руці пістоль.

Вогник свічки блимав у присмерковій далечині великого дзеркала. Дзиґарі розмірено тікали в тиші кімнати.